

dCIDOB 100.
1983-2006: nous temps, noves mirades.

Fracàs modern a l'Àfrica negra. Tradició i Estat els anys de la globalització.
Ferran Iniesta



Fracàs modern a l'Àfrica negra

Tradició i Estat els anys de la globalització

Ferran Iniesta Facultat de Geografia i Història. Universitat de Barcelona

Quan Immanuel Wallerstein va escriure *Les independències africanes* (1961), va sorprendre molt els seus lectors, perquè mai no l'havien vist tractar tan positivament un procés històric. Enlloc de preveure una represa del control africà per vies neocolonials, l'historiador del món modern va considerar que l'arribada dels estats africans al panorama internacional obria les portes a una situació carregada de promeses. Amb prou feines un capficat René Dumont –*Àfrica negra ha començat malament* (1961)– va tenir el coratge intel·lectual de dir que aquelles independències començaven malament, almenys des d'un punt de vista d'estricta economia de mercat. Els crítics de l'època, com Basil Davidson, van saludar la descolonització d'Àfrica i van confiar que aquest continent seria una peça clau en la reestructuració de l'ordre mundial. Avui això ens pot sorprendre, però per a molts, els anys seixanta del passat segle, Àfrica naixia a la llibertat plena de projectes i esperances, i no sols per a si mateixa sinó per al món.

Tot i que la dècada dels setanta va ser la dels cops militars, la de la primera crisi del petroli (1973) i la de les primeres grans sequeres a Etiòpia, la potència dels discursos dels dirigents de la independència encara seguia present als mitjans de comunicació occidentals, i els endarreriments en pagar el deute es van considerar conjunturals. Enmig d'una dura confrontació política entre els dos grans blocs, el posicionament dels líders africans a l'Organització per a la Unitat Africana (OUA) i a l'ONU tenia ressò mediàtic: els Senghor, Houphout Boigny o Mobutu en el sector moderat o prooccidental, i els Ratsiraka, Nyerere o Machel al camp radical o antiimperialista, eren seguits atentament a la premsa escrita o televisada. En una Àfrica negra on els problemes s'acumulaven, l'oposició dels dos models de desenvolupament permetia atribuir la responsabilitat dels fracassos a les pressions i manobres de l'altre bàndol: el recurs a l'enemic exterior creïa al mateix ritme que els problemes africans.

A principi dels anys vuitanta, just quan el *DCIDOB* començava la seva marxa, va aparèixer una obra –*La Geografia de la Societat Humana* (dirigida per Enric Lluch)– que ja es va trobar amb la paradoxa d'una Àfrica negra, aparentment dividida pels seus discursos i adscripcions internacionals, però situada en el camp de la perifèria subdesenvolupada capitalista, amb la sola excepció de la Sud-àfrica de l'apartheid. Efectivament, les armes podien venir de Moscou o París, però els préstecs eren del Banc Mundial (BM), encara que el sol·licitant fos el règim marxista del FRELIMO, a Moçambic. La feblesa econòmica del bloc socialista, que es feia cada cop més palesa, no sols va forçar una progressiva reculada soviètica al sud del Sàhara, sinó que va dur a la desintegració del Pacte de Varsòvia i a la liquidació d'una URSS que ni la *glasnost gorbaxoviana* havia pogut apuntalar. En aquest context, el deute internacional dels estats de l'Àfrica negra va aparèixer en tota la seva dimensió i la paràlisi general de les seves administracions va començar a ser denunciada per crítics i experts conservadors i d'esquerres. El desenvolupament modern a l'Àfrica havia fracassat, tant en la variant socialista com en la liberal, ben abans del replegament definitiu de la Unió Soviètica.

Buscant el miracle democràtic

Tot i que el BM ja havia arribat a acords amb estats socialitzants –Ghana, Madagascar– a mitjan anys vuitanta, va ser a començament de la dècada següent quan el model de “menys Estat, més liberalisme” es va generalitzar. Desapareguda l'URSS i els seus aliats, incorporada la França de Mitterrand a l'exigència de democràcia a canvi d'ajuda econòmica –Conferència de La Baule– i amb el retorn dels Estats Units de Bush pare a la política subsahariana, naixia la nova fase que el mateix president nord-americà va definir, el 1991, com el

“Nou Ordre Mundial”. Les dues condicions per rebre ajuda eren l'establiment de mecanismes multipartidistes i una reducció sensible dels efectius funcionaris. Els noranta havien de ser els anys de la democràcia africana i el preludi d'un desenvolupament que els blocs no havien reeixit.

A la recerca de la panacea democràtica, d'un ordre institucional que fos la palanca definitiva de l'arrencada de l'economia d'Àfrica, el primer Bush, acabada la guerra del Golf, va voler fer una demostració allisonadora del Nou Ordre tutelat pels Estats Units: les tropes nord-americanes van desembarcar a Somàlia, país sense recursos materials, però submergit en el caos i on es podia demostrar les virtuts de la nova política mundial. Molts poden recordar el desembarcament de les tropes de la Navy, televisades sota potents focus lluminosos, però ningú no els va veure marxar, dos anys més tard, sense haver estat capaços d'obtenir un Govern de coalició ni de controlar tan sols la capital, la devastada Mogadiscio. Per això, quan el 1994, Rwanda s'ensorrava en el caos d'un nacionalisme modern de coartada ètnica, els països occidentals van evitar empantanar-se com a les platges somalis; si França va actuar protegint la retirada hutu, va ser més pels seus interessos diplomàtics i de venda d'armes que per raons humanitàries constatables. En només cinc anys, els límits del nou ordre s'havien evidenciat a Mogadiscio i Kigali, sense que a d'altres estats els progressos fossin notoris.

Cal parlar, sens dubte, de les excepcions positives, com Benín, Madagascar, Nigèria i Malí, on hi va haver una millora parlamentària sensible, amb presidents electes sense manipulacions destacables. Tanmateix, la majoria de canvis democràtics van ser simples operacions de maquillatge, com a Togo, Gabon, Angola o el Txad, per no parlar de tots aquells estats que, afeblits per les exigències del BM, van entrar en veritables processos de desintegració: Libèria o Sierra Leone van afegir-se als desastres somali i rwandès, i van acompanyar durant anys les guerres endèmiques del Sudan o Angola. Com a culminació de tots aquests fracassos, el Congo-Zaire de Mobutu no solament no va deixar pas a la democràcia formal, sinó que va entrar en una espantosa guerra amb milions de morts: encara avui –amb un Joseph Kabila escollit president a les urnes– el Congo viu en la inestabilitat d'una fràgil dictadura “democràtica” imposada internacionalment.

No deixa de ser preocupant que, des del segle XV, l'expansió occidental pel món hagi tingut un estímul de primer ordre en les delícies de la bona taula; l'arribada de pebre asiàtic i de sucre americà ha estat un important motor del desenvolupament europeu i de l'empobriment dels altres pobles, i al servei d'aquests objectius –entre d'altres– han crescut les indústries militars i la recerca tecnològica. Els darrers anys del proppassat segle no han estat marcats pels malmesos monocultius colonials com el cacau ghanès o el te ugandès, però sí per la penetració creixent de les petrolieres a tota la costa atlàntica d'Àfrica –Nigèria, Guinea Equatorial i Angola, sobretot– i per la depredació salvatge de diamants –Sierra Leone, Angola– o del coltan¹ –Congo Democràtic– tan indispensable per a les indústries de telefonia occidentals. L'afebliment estatal predicat pel BM ha ajudat a desencadenar guerres sagnants que han



proporcionat els millors beneficis a honorables fabricants d'armes i laboriosos industrials de les societats civilitzades.

La condicionalitat democràtica –ajuda del Nord a canvi de democratització política– amb què es va inaugurar aquell dissortat decenni africà, va ser transmutada als pocs anys en un veritable llistat de normes per provar que un Estat responia a les exigències de la “*Good Governance*”, del suposat bon govern que a tota regió i cultura hauria d'imperar, presidint la vida de la societat. De fet, a la fi del segle XX i a començament d'aquest, pocs són els estats que compleixen aquestes normes, però després de l'experiència de guerra i catàstrofe generada per la política antiestat del BM, aquesta institució ha posat sordina a les seves denúncies i prefereix les dictadures que el paradís capitalista-àcrata predicat per l'Escola d'Economia de Chicago (amb el ja desaparegut Milton Freedman). Fins i tot, els especialistes en societats africanes que sovint havien criticat l'Estat postcolonial –Bayard– van acabar fent una defensa raonada de l'Estat, encara que fos corrupte i escassament intervencionista.

Els vents del nou segle

Molts països africans no surten a les cròniques informatives occidentals, i això significa que gran part d'Àfrica funciona amb certa normalitat, encara que a nivells de pobresa relativa. D'altres, en aquest canvi de mil·lenni, s'han afegit al grup dels estats anònims, fet que suposa el millor indicador dels seus acceptables equilibris socials. L'exemple somali seria il·lustratiu d'aquesta realitat mediàtica: ho sabem tot de “Somàlia”, del seu



Parlament muntat artificialment a Etiòpia i del seu Govern de coalició a Kenya forçat directament per països donants, i sabem que Mogadiscio i el sud del país, que suposadament estan sota el control “legítim” d’aquesta “Somàlia” –que compte amb el suport dels Estats Units i l’exèrcit etiòp–, han estat un caos i només els islamistes havien arribat a posar un cert ordre; curiosament, dels dos estats que es van proclamar independents a mitjan anys noranta –Punt al centre i Somaliland al nord– i que fa deu anys que funcionen combinant eleccions i estructures assembleàries clàniques, d’aquestes “somàlies” el món civilitzat no en sap res. Probablement, el millor que li pot passar a un país africà, reconegut o no per l’anomenada “comunitat internacional”, és no sortir a les notícies de la premsa.

I no és únicament una majoria africana la que roman en l’anonimat, sinó que queden també marginats dels mitjans de comunicació del Nord molts dels projectes oficials que poden semblar constructius. Pocs són els europeus o nord-americans que saben que l’any 2000, l’antiga OUA va desaparèixer per donar pas a la UA o Unió Africana, probablement com a expressió de la voluntat de deixar enrere una història molt marcada pels enfrontaments entre estats dits progressistes i estats titllats de moderats, però també per buscar un organisme poc burocràtic i menys onerosos per a les tresorereries estatals. Tampoc no s’ha sabut gaire res dels plans de desenvolupament continental propugnats per Senegal i Sud-àfrica que van sintetitzar-se en el NEPAD (*New Partnership for Africa’s Development*), adoptat per la UA (2002) i que és el programa marc que té suport a les cancelleries occidentals i al mateix BM. D’Àfrica continua sense arribar res que no sigui trist i catastròfic, epidèmies i pasteres.

La realitat, però, segueix camins més complexos i més esperançadors. Encara que el NEPAD sigui criticat, fonamentadament, per molts especialistes que hi veuen una política successora dels Plans d’Ajustament Estructural, moguda ara pels sud-africans, aquest programa marc demostra la capacitat dels nous estats de dissenyar una política sectorial en què l’ajuda exterior s’uneixi als plans regionals. L’acceptació que el NEPAD ha tingut pel que fa a les institucions financeres internacionals no ho és tant per les coincidències amb els criteris d’aquests organismes com per la necessitat que el BM i el FMI tenen de demostrar que a Àfrica també arriba el desenvolupament de la globalització. Totes les estratègies macroeconòmiques de l’Àfrica independent han fracassat, fossin socialistes o liberals, i la mateixa panacea democràtica no sembla haver dut canvis en la capacitat productiva ni exportadora, que continua essent petita si n’exceptuem el petroli, els diamants i el coltan.

En una fase de relativa calma econòmica mundial, el creixement africà ha oscil·lat entre el 4% i el 7% durant els primers anys del segle XXI, i això no passava des dels anys setanta. Certament, els marges d’estalvi dels productors de monocultiu –cacaú, cafè, te, cacauet– són escassos i la capitalització baixa o nul·la, la qual cosa fa témer properes crisis, i tampoc els beneficis de les matèries primeres no semblen aprofitar-se per part dels governs, però Àfrica està frenant la caiguda lliure dels darrers vint anys del propassat segle. Uns quants països han adoptat la democràcia formal durant aquests anys, com una eina de correcció de relacions socials, i encara que això no serveix per a una economia de mercat capitalista sí que limita favorablement les tendències opressives i les repressions als opositors, fet gens menyspreable si es posa en relació amb els quaranta anys precedents. Potser Àfrica no progressa segons les pautes globals, però tot indica una estabilitat creixent de la majoria dels seus països.

Durant els anys noranta, tot el sud del Sàhara era un incendi, amb intervencions internacionals anomenades humanitàries –aquest era el nom de la dubtosa Operació Turquesa amb què França va protegir els genocides a Rwanda– i estats en fallida; en l’actual mil·lenni podem esmentar pocs noms amb punts de conflicte obert: l’àrea del Darfur, al Sudan, la partició de Còte d’Ivoire en dues meitats militars-polítiques, o el sud de Somàlia d’on els islamistes han estat expulsats momentàniament per les tropes etiòps amb el suport aeri nord-americà. Les tensions són vives al Txad i a l’est del Congo Democràtic, i els règims de Togo, Guinea Equatorial, Zimbabwe i Rwanda són dictadures encobertes amb formes democràtiques. El balanç de conjunt, tanmateix, és altament favorable, perquè la pau és generalitzada i les condicions d’existència millors a tots nivells que en el darrer decenni del segle XX.

En l’àmbit intel·lectual, les variacions d’aquests últims anys també són notòries. Durant dècades, les veus d’universitaris, polítics i investigadors –africans i occidentals– havien anat en la mateixa direcció modernitzadora, criticant totes les manifestacions tradicionals africanes com a veritables obstacles al desenvolupament: l’etnicitat o tribalisme hauria estat la causa de la ineficàcia dels estats independents, la religió hauria estat la responsable dels atavismes negatius i de l’endarreriment econòmic,

i les xarxes clàniques i familiars haurien impedit una eficaç acció dels governs. A poc a poc, els darrers anys, aquesta unanimitat contra les bases culturals africanes s'ha anat trencant, i el mateix NEPAD assumeix la necessària recuperació dels valors històrics africans, seguint l'orientació teòrica de Vusi Mavimbela i la política neopanafricanista de Thabo M'Beki, president de Sud-àfrica: és l'hora de l'*African Renaissance*.

Paral·lelament, a l'altra banda de l'Atlàntic, Molefi K. Asante –Universitat de Temple– ha anat popularitzant a tota Amèrica del Nord la seva idea d'afrocentricitat, d'un estil diferent d'estar i ser al món, el de totes les persones africanes o procedents del vell continent negre, en contraposició a l'expansió capitalista i a la seva fase globalitzadora. Això ha revifat als campus africans i nord-americans el corrent teòric de l'Escola de Dakar, que reivindica la negritud de l'Antic Egipte com a arrel cultural de les societats negroafricanes. En aquest inici de tercer mil·lenni, les posicions panafricanes del Renaixement Africà, que impulsen els sud-africans, el corrent teòric pannegrista dels anomenats neofarònic i la proposta d'un estil cultural afrocentrat, feta pels negres de la diàspora, han retornat la vitalitat als campus i als ministeris de bona part d'Àfrica. Malgrat l'orientació moderna de totes aquestes posicions, el seu respecte pel passat africà i els seus valors indica clarament que els temps d'exclusió de les tradicions s'ha esgotat de forma espectacular, perquè ja són pocs els qui escriuen contra els valors antics i les concepcions tradicionals, que són els del 90% de la població negroafricana actual.

Diàlegs amb el lleopard

A l'Àfrica Central “dialogar amb el lleopard” és una expressió antiga que indica que s'ha de contemporitzar quan no es té prou força per acabar amb l'adversari. En temps passats, els joves guerrers buscaven a les sabanes el lleopard per desafiar-lo, però no sempre l'enfrontament els era favorable, i per això el “diàleg” en aquest cas no assenyalava un acord definitiu, sinó l'establiment d'un pacte temporal que permetia al lleopard i als caçadors establir una treva. Fa uns vint anys, Jesiewicki va editar una obra col·lectiva que feia servir aquesta vella locució bantu, però exactament amb el sentit que li donaven els sociòlegs moderns: el maligne lleopard era la tradició, fos ètnica, religiosa, mèdica o política, i certament els bons caçadors representaven la necessària modernització de les societats africanes. D'aleshores ençà, tot ha canviat, i ara ningú no sabia dir ben bé si el lleopard són les tradicions o potser els estats moderns.

A final dels anys noranta, Yoweri Museveni, president ugandès i antic guerriller marxista, va sorprendre els seus aliats nord-americans introduint esmenes a la Constitució d'Uganda: els regnes precoloniais eren reconeguts com a autoritats legítimes als seus territoris i com una peça bàsica del nou edifici estatal. No cal amagar que Museveni, polític sinuós capaç de ser un marxista aliat dels Estats Units, buscava amb les modificacions constitucionals afeblir i fragmentar els seus opositors, però la popularitat que això li ha donat entre els ganda, els nkole i altres pobles d'Uganda ens diu molt de l'arrelament d'aquests sistemes

El final del segle XX no ha estat marcat pels malmesos monocultius colonials com el cacau ghanès o el te ugandès, però sí per la penetració creixent de les petrolieres a tota la costa atlàntica d'Àfrica i per la depredació de diamants o coltan

polítics teòricament liquidats per la colonització. Amb la seva acció, Museveni va obrir la porta al reconeixement dels dirigents tradicionals de signe polític o etnoreligiós que els poders colonials i els postcoloniais han negat durant tot el segle XX.

Un precedent, la Constitució etiòp de desembre de 1994, també feta per antics guerrillers marxistes, havia començat aquesta recuperació de realitats socials antigues, com les autonomies polítiques dins d'un Estat federal i el respecte a pràctiques familiars que abans eren negades per les constitucions dels anys seixanta. També la República de Sud-àfrica va incorporar a la seva llei fonamental posterior a l'apartheid l'existència de pobles com a nacionalitats. Tot això, a més del fracàs palès de les polítiques anteriors, ha obert durant els primers anys d'aquest segle canvis legislatius que reconeixen les autoritats tradicionals. Amb una llei del 2000, el Govern moçambiquès sorprenia els especialistes, que coneixen bé el seu ferotge trajecte modernitzant, amb una llei de reconeixement de les autoritats tradicionals “com a part integral i fonamental de l'Estat de Moçambic”.

En tots els casos, resulta raonable interrogar-se sobre les autèntiques intencions dels estadistes que estan legislant, però no es pot dubtar que els canvis constitucionals i legislatius suposen l'admissió d'unes potències que fins ara es consideraven en vies de desaparició, febles i negatives per a la salut dels nous estats. Si seguim els seminaris i col·loquis que se celebren a molts països entre representants dels estats i dirigents tradicionals (ètnics, religiosos, mèdics, polítics), podria semblar que s'està en ple idil·li entre ambdós sectors, i potser sigui real, perquè les dificultats del pacte encara no han començat a experimentar-se. Però, a mig i llarg termini, ningú no pot enganyar-se sobre l'escassa compatibilitat entre dos models de vida, entre dues maneres d'entendre el món i el temps, entre dues concepcions de les relacions socials i de la jerarquia. En totes les ocasions esmentades, i moltes d'altres en curs, el lleopard és sempre la potència interlocutora, l'Estat o la tradició. El silenci de les escoles teòriques modernitzants, que durant mig segle han insistit en la necessitat de matar el lleopard tradicional, prova que aquest gir

històric no l'havien pogut ni tan sols imaginar: el seu mutisme general posa de relleu el desconcert de les ciències socials oficials.

Ara bé, si el cas moçambiquès impacta per procedir d'un Estat marxista que havia perseguit despietadament els "feudals" i els "obscurantistes", n'hi ha molts d'altres que són igualment profunds, però menys espectaculars. Al Camerun, mentre el president Biya no para de millorar democràticament els seus resultats electorals en els darrers deu anys, l'Estat intervé cada vegada menys en les jurisdiccions etnoreligioses; les autoritats musulmanes i de tradició antiga esdevenen interlocutores reconegudes del Govern; al sud del país, algunes tradicions antigues, com la del Mbog dels basaa, estan fent-se actives a regions d'on havien reculat i a barris de ciutats com Yaoundé i Douala. Al Senegal, on la població participa activament a les lluites electorals d'una de les democràcies parlamentàries més experimentades, el "Sopi" o canvi polític que prometia Abdoulaye Wade ha estat una nova decepció, però la islamització social s'intensifica sota la direcció dels grans califats sufís; i al sud del país, les tradicions cristiana, animista i musulmana operen conjuntament per buscar la pau a la castigada regió de Casamance: l'Estat senegalès voldria institucionalitzar l'islam, però és l'islam i tot l'àmbit tradicional que no vol implicar-se en l'Estat, més enllà d'acords conjunturals. Els acords es produeixen, i potser continuaran la propera dècada, però el respecte entre els dos poders és més propi dels combatents que no pas dels aliats: són diàlegs amb el lleopard.

Conclusions

Ningú, avui, al món occidental no saluda Àfrica com l'esperança de futur del planeta, i encara que sembli una paradoxa, això ja és un fet positiu. Tampoc ara no té gaire audiència cridar al desastre continental, perquè no sembla verificable, i aquesta pèrdua d'interès també és positiva per a unes societats que fan via calladament. Els sociòlegs i economistes dedicats a les societats africanes estan poc actius, perquè hi ha una consciència àmplia que les receptes s'han esgotat, i això també dóna un marge de temps a la reflexió africana. El passat, amb els seus encerts i errors, marca la reorientació de sectors polítics, universitaris i tradicionals que busquen maneres específicament africanes de reconstruir un continent devastat; han estat 400 anys de tràfic d'esclaus i 100 anys de modernitat irrespectuosa amb qualsevol comportament cultural propi de l'Àfrica negra. Més que a Àsia o a Amèrica Llatina, el paradigma modern s'ha empantanat a l'Àfrica, un espai on no hi ha agressivitat contra Occident, però que es nega a abandonar les relacions socials de llarg recorregut històric: el repte de la globalització moderna homogeneïtzadora és Àfrica.

Com diu el proverbi wolof "*Nit nitay garabaam*", el remei de l'home és l'home. Això recordaven fa uns anys Assane Silla i Alassane Ndaw quan definien el pensament africà tradicional. Malgrat la degradació i violència aportades pels segles de guerres esclavistes, malgrat la violència exercida pel sistema modern, Àfrica continua essent el lloc d'excepció de la "*veranga*", de l'acollida a viatgers i estranys, justament perquè la seva concepció de

l'existència no és productivista i perquè la seva sociabilitat no és individualista. I aquestes xarxes familiars, ètniques o religioses són tan potents i estan tan presents que superen l'Estat en tots els àmbits: per això l'Estat ha decidit dialogar amb el seu temut lleopard, les tradicions socials. El problema central no es troba a l'Àfrica, on això s'entén en les pràctiques quotidianes, sinó al "poblat global" de Mc Luhan, on tot això ja no s'entén, perquè l'individualisme ateny nivells de disgregació social i perquè el progrés fa que unes societats malvisquin en el productivisme i d'altres quedin marginades i empobrides.

La cortina de fum la fa el sistema modern, presentant els joves de les pasteres (només un 10% dels qui emigren al Nord) com una fuga generalitzada d'una Àfrica suposadament inviable. Certament hi ha un sector jove que busca el paradís modern, aquest que es ven a les televisions i les pel·lícules de Hollywood, però no es parla de la gran majoria que continua a camps i ciutats, d'aquesta majoria que són el veritable lleopard amb qui dialoga avui l'Estat africà del tercer mil·lenni. Àfrica és molt més que una de les seves migracions (i gràcies a aquestes existeixen els pobles d'arreu del món), i els sis anys de l'actual mil·lenni proven que el model modern està encallat i que les tradicions de tot tipus estan reactivant-se al conjunt del continent. Fins i tot els immigrants africans que s'estableixen a la Unió Europea respecten molts dels usos tradicionals, tot abandonant pràctiques perilloses i obsoletes. Lluny de desvitalitzar-se amb l'emigració d'un sector de joves, les societats negroafricanes estan reorganitzant-se: està canviant la legislació, el discurs polític, la pràctica estatal i el pensament social.

Impossible de preveure qui serà el vencedor futur del "diàleg" entre Estat i tradició, però sí que es pot assegurar que els pitjors anys de la destrucció moderna, a l'Àfrica, han quedat enrere. I, probablement, no tornin. Com deia Vansina, sempre s'obren nous camins al bosc i les llums dels viatgers anuncien la sortida de la nit. ●

Nota

1 N. de l'ed.; El coltan és un producte de gran interès econòmic i estratègic el nom del qual fa referència a la combinació de dos metalls rars, la columbita o niobita i la tantalita dels quals s'extreuen el niobi i el tàntal, elements indispensables per a l'electrònica, els míssils balístics i els coets espacials. S'estima que el 80% de les reserves mundials de coltan es troben a la regió de Kivu a l'est de la República Democràtica del Congo.

Referències bibliogràfiques

- CHABAL**, Patrick i **DALLOZ**, Jean-Pascal. *Àfrica camina. El desorden como instrumento político*. Barcelona: Bellaterra, 2001.
- CLAPHAM**, Christopher. *Africa and the International System: The Politics of State Survival*. Londres: Longmans, 1997.
- ELLIS**, Stephen i **HAAR**, Gerrie ter. *Mundos de poder. Pensamiento religioso y práctica política en África*. Barcelona: Bellaterra, 2005.
- KANE**, Ousmane i **TRIAUD**, Jean-Louis (eds). *Islam et islamisme au sud du Sahara*. París: Karthala, 1998.
- NDAW**, Alassane. *La pensée africaine*. Dakar: Nouvelles Éditions Africaines, 1997.
- NKOTH Bissec**. *Le Mbog. Une vision universiste du monde*. Édéa, Scribe 2002.
- ROCA**, Albert (ed). *La revolución pendiente. El cambio político en el África negra*. Lleida: Edicions de la Universitat, 2005.